

ӘОЖ 81'35

А. Н. Хасенова

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ІІ курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекші – ф. ғ. к. доценты М. К. Мамаева
e-mail: alisok_89@inbox.ru

Қадыр Мырза Әлидің ғибратты әңгімелеріндегі сентенциялар

Бұл мақалада жазушы Қадыр Мырза Әлидің «Гибратнама» жинағына енген ғибратты шағын әңгімелеріндегі сентенциялар қарастырылады. Қадыр Мырза Әлидің окказионалдық тіркестері, сентенциялары мен афоризмдері, жазушының тілдік тұлғасын танытатын құралдар екені айтылады. Мақалада сентенция терминінің қазақ және орыс тіл біліміндегі анықтамалары келтіріліп, сентенциялардың афоризмдерден айырмашылығы көрсетіледі. Жазушының «Төрткүл дүние», «Биялай мен қолғап», «Құбыжық», «Уайым мен Үміт», «Тығын мен спирт», «Ұршық», «Айырмашылық», «Сіз қалай ұйықтайсыз?» ғибратты шағын әңгімелеріндегі сентенциялардың беретін мәні ашылып, сонымен бірге олардың контекстен тыс қолданыла алу қабілеттілігі анықталады. Кейбір сентенциялардың халықтық нақылдармен үндестігі сөз етіледі. Шығармаларын философиялық түйіндермен, яғни сентенциялармен түйіндеу – жазушы Қадыр Мырза Әлидің жазу шеберлігі, өзіндік қолтаңбасы, стилі екені дәлелденеді.

Түйін сөздер: сентенция, афоризм, стиль, тілдік тұлға.

А. Н. Хасенова

Сентенции в назидательных рассказах Кадыра Мырза Али

В данной статье рассматриваются сентенции в небольших назидательных рассказах писателя Кадыра Мырза Али, вошедших в сборник «Гибратнама». Отмечено что окказиональные словосочетания, сентенции и афоризмы Кадыра Мырза Али являются средствами передачи языковой личности писателя. В статье приведены определения термина «сентенция» в казахском и русском языкознании и показаны различия между сентенциями и афоризмами. Раскрыты значения сентенции в небольших назидательных рассказах писателя: «Төрткүл дүние», «Биялай мен қолғап», «Құбыжық», «Уайым мен Үміт», «Тығын мен спирт», «Ұршық», «Айырмашылық», «Сіз қалай ұйықтайсыз?», также определена их способность применения вне контекста. Рассказано о созвучности некоторых сентенций с народными поговорками. Доказано обобщение его произведений философскими мыслями, то есть сентенциями – писательское мастерство, личный почерк и стиль Кадыра Мырза Али.

Ключевые слова: сентенция, афоризм, стиль, языковая личность.

A. N. Hasenova

Maxims in the cautionary tales of Kadyr Myrza Ali

This article discusses the maxims in the small cautionary tales of Kadyr Myrza Ali which included in the collection "Gibratnama". Noted that occasional phrases, maxims and aphorisms of Kadyr Myrza Ali are means of transmission of linguistic identity of the writer himself. The article presents the definition of the term "maxim" in Kazakh and Russian linguistics and shows the differences between the maxims and aphorisms. Disclosed the values of maxims in the small cautionary stories of writer as "Tortkul dunie", "Biyalay men kolgap", "Kubyzhyk", "Uaiym men Umit", "Tygyn men spirt", "Urshyk", "Aiyrmashylyk", "Siz kalai uiyktaisyz?" and defined their ability to use out of context. Talked about some maxims consonance with folk sayings. It is proved that the generalization of works with philosophical thoughts, i.e. maxims - creative writing, handwriting and personal style of Kadyr Myrza Ali.

Key words: maxim, aphorism, style, language personality.

Қадыр Мырза Әли – қазақ әдебиеті тарихында терең философиясымен, өзіндік стилімен ерекшеленетін тілдік тұлға. Зерттеуші Ж. Б. Ермакова «Мағжан Жұмабаевтың тілдік тұлғасы» атты диссертациясында: «Тілдік тұлғаның айқындалуы барысында адамды өзгелерден ерек-

шелеп тұратын қасиет – жекелік фактор маңызды рөл атқарады» деп көрсетеді [1, 19]. Осы тұрғыдан келгенде Қадыр Мырза Әлиді тілдік тұлға деуімізге толық негіз бар. Автордың окказионалдық тіркестері, философиялық түйінді афоризмдері мен сентенциялары – жазушыны

өзгелерден ерекшелеп тұратын жекелік факторға жатады. Қаламгер шығармаларының философиялық түйінмен келетіндігі жайлы кезінде Д. Әбілов: «Философиялық түйіншіл Қадыр, алты ай шапса алқымы іспес арғымақтай құйғытып шабатын Ғафу, сыршыл сезімнің жыршысы Тұманбай мен Қуандық, Сағи, қысқа өлеңнің шебері Мұзафар, өжет толғанысты Фариза, Өтежан дарынымыз бар», - деп тұтас бір буынның сипатын беріп кеткен. Ақынның «философиялық түйіншілдігі» тек поэзиясына ғана тән сипат емес, сонымен бірге жаңа ғасырымызда жазылған прозалық шығармаларына да тән. Бұл жазушының қалыптасқан өзіндік жазу өрнегін танытса керек. Жазу өрнегі, яғни стиль хақында З. Қабдолов: «...Әр жазушының бүкіл творчествосының өн бойынан идеялық-көркемдік негіздің (идея – тақырып, мінез - тіл) тек сол жазушыға ғана тән ерекшеліктерін аңғарамыз. Мұндай ерекшелікті жазушы творчествосының мазмұны мен пішініне қатысты басқа жайлардан да іздеп табуға болады. Міне, стиль – әр суреткерге тән осындай творчестволық ерекшелік» [2, 331]. Демек, шығармаларын философиялық түйінмен түйіндеу – Қадыр Мырза Әлидің творчестволық ерекшелігі.

Жоғарыда атап өткеніміздей, шығарма соңын философиялық оймен түйіндеу, жазушының тек поэзиясына ғана тән сипат емес, сонымен бірге прозалық шығармаларына да тән. Шындығында да бұл жазушының бейнелеу шеберлігін, өзіндік суреткерлік тұлға-бітімін танытатын даралық өзгешелігі, жазу мәнері, қолтаңбасы.

Жазушының әр жылдары айтқан философиялық тұжырымдары, яғни афоризмдері мен қалжыңдары «Алмас жерде қалмас», «Үкілі үзінділер», «Сөзмерген немесе Қадырдың қалжыңдары» деген атаумен жарық көрді. 2008-2010 жж. Алматы қаласының бас газеті «Алматы ақшамы» газетінің әр бейсенбілік санында ақынның «су жаңа афоизмдері» «Алматы ақшамының» кітапханасы» атты айдармен тұрақты жарияланып келгені де оқырман қауымға белгілі [3]. Бұл афоризмдер «Адамның жауы – адам», «Арман қуғанның бәрі арманда кетеді», «Данышпан дарынның тасыған түрі», «Таң қуанып атады, күн ұялып батады», «Арудың емі бар, Кәріліктің емі жоқ», «Ауыз былғайды, Жүрек тазалайды», «Біреудің түбіне ой жетсе, Біреудің түбіне той жетеді», т.б. тақырыптармен жарияланып тұрды.

Бүгінгі мақаламызға арқау болып отырған тақырып жазушының сентенциялары хақында болмақ. Сентенция термині туралы қазақ тіл білімінің терминдік сөздіктерінде бұл термин мүлде кездеспейді.

Дегенмен 2008 жылы «Мектеп» баспасынан жарық көрген «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» бұл терминге қысқаша түсінік берілген: СЕНТЕНЦИЯ з а т. Өсиет мәнді сөз» [4, 487]. (Бұл сөздікті құрастырушы автор Мұстапа Бұралқыұлы 1901-1979 жж. өмір сүрген энциклопедист-ғалым, орыс-қазақ тілдерін жетік білумен қатар тіл және әдебиеттану ғылымына да көп еңбек сіңірген сөз шебері, 1925 жылы жарық көрген қазақша-орысша сөздік авторларының бірі. Бұл сөздік 1960 жылдары жазылған [4]). Орыс тіл білімі сөздіктерінің ішінде де бұл термин аса көп ұшыраса бермейді.

«Большой лингвистический словарь» атты терминдер сөздігінде: СЕНТЕНЦИЯ (лат. *Sententia* ‘мнение, суждение’) – изречение нраво-учительного характера. В роли сентенций часто выступают пословицы и поговорки, цитаты из произведений классиков и знаменитостей» деген анықтама берілсе [5, 541]. Википедия ашық энциклопедиясында: «Сентенция – (от лат. *sententia*, буквально *мнение, суждение*) краткая латинская апофегма, как правило из античного источника, цитируемая вне контекста» деген түсінік берілген [6].

Берілген анықтамалардан сентенция ұғымының ой, пікір, талқы, өсиет мәнді сөз екенін түсінеміз. Және бұл ой, пікірдің контекстен тыс қолданыла алатындығын білеміз. Демек, сентенциялар тіліміздегі мақал-мәтел, нақыл сөздер сынды даяр қалпында жұмсалуға қабілетті.

Қазақ тіл білімінің терминдік сөздіктерінде бұл терминге анықтама берілмегенімен, сентенцияны қазақ тіл біліміне мүлде бейтаныс ұғым дей алмаймыз. Оған дәлел ретінде 1998 жылы А.С. Әділованың «Сентенцияның тілдік табиғаты және стильдік қызметі» (Қадыр Мырза Әли шығармалары негізінде) атты кандидаттық диссертациясын айта аламыз. Диссертациялық жұмыстың зерттеу нысаны ретінде ақын Қадыр Мырза Әли поэзиясындағы сентенциялар алынған. Аталған зерттеу жұмысында ақынның 1973 жылы шыққан «Көш», 1981 жылғы «Көкпар» және 1992 жылы жарық көрген «Мәңгі майдан» өлеңдер жинағы қарастырылған. Диссертациялық жұмыста аталған үш кітаптан 180 сентенция жинақталып алынған және ол сентенциялар тақырыптық топтарға бөлініп қарастырылған [7].

Диссертациялық жұмысында А.С. Әділова сентенция терминінің лингвистикалық табиғатын ашу үшін, сентенцияның түрлері саналатын гнома, апофегма, максима терминдерінің мәніне тоқталады. Зерттеуші сентенция ұғымына мынадай анықтама береді: «Сентенция – афоризмнің бір түрі, авторы анық көрсетілмеген афоризм, яғни белгілі бір контекстен үзіп алуға келетін, ықшамдығымен, әсерлілігімен әрі интеллектуалдық, әрі эстетикалық талапқа сай келетін, көбіне философиялық, дидактикалық поэзияның жемісі, көптің көңіліне ұялағандай қысқа құрылған нақыл сөз. Мұндағы тұжырым, негізінде, қарсы пікір тудырмастай, терең мәнді, артық-кемі жоқ, «жеті өлшенген» мазмұнды болып, көбіне ашық немесе бұйрық райда айтылады. Сентенция, әдетте, шығарманың соңын немесе шырқау шегін ұштай түсу үшін антикалық, қайта өрлеу және классицизм әдебиетінде кеңінен белгілі болған» [7, 24].

Аталған диссертациялық жұмыста автор афористика жанрының негізгі ұғымы афоризм терминіне арнайы тоқталады:

Афоризм (грекше *aphorismos* – қысқа нақыл) – «белгілі автордың ықшам, ұшталған түрде берілген және дәлдігімен, әсерлілігімен, пайымдауының тосындығымен ерекшеленетін, жалпыланып (жинақталып) айтылған ойы. Афоризмдер адам санасына өзінің айрықша формасымен әсер етеді, әрі оның негізгі мағынасы ойлану нәтижесінде ғана аңғарылады. Афоризм қаламгердің өз басынан өткерген, алайда дәлелдеуді қажет етпейтін шындықты рухани қорытып шығаруы нәтижесінде пайда болады. Афоризм, әдетте, көп мағыналы болып, өмір қайшылықтарының өткінішілігіне негізделеді [7, 27].

Зерттеуші сентенция мен афоризм ұғымдарының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын саралай келе төмендегідей қорытындыға келеді: «Сентенция мен афоризмнің басты ортақ белгісі – авторы барлығы. Осынысы оларды әрі ұқсатады, әрі ерекшелейді, себебі сентенция арнайы ойлану, жүйелеу барысында туған ой емес, керісінше, жазу процесінде түрлі фактілерді қорытып, дәлелдеу, оқиғаларды байланыстыру үшін немесе сол автор ойына серпін берер «баспалдақ» ретінде контексте туса, афоризм жеке жанр туындысы, яғни белгілі бір жүйемен, арнайы ойлану, екшеу, сөз үнемдеу процесіне ұшырайтын ерекше формалы – ықшам, өткір, бейнелі тұтас (цельный), бөлшектеуге келмейтін туынды» [7, 28].

Жоғарыда келтірілген пікірден ұғатынымыз, сентенция контекстің қорытындысы, ықшам түйіні болса, афоризм арнайы жанр туындысы, қаламгердің өмір тәжірибесінен қорытқан ойы, философиялық түйіні.

Қадыр Мырза Әлидің «Ғибратнама» жинағына енген ғибратты шағын әңгімелерінде нақыл сөздер, қысқа түйіндер, яғни сентенциялар көптеп кездеседі. Жазушы жинағының атауын да бекерден бекер «Ғибратнама» қоймағаны белгілі. Бұл атаудың мәніне үңілу үшін қазақ әдеби тілінің түсіндірме сөздігіне жүгінеміз: «ҒИБРАТНАМА [ар+ир] з а т. *Нұсқа боларлық, есте сақтауға икемді, бейнелі түрде айтылған ақыл сөздер, даналық пікірлер жиынтығы*» [8, 408].

Аталған жинаққа енген әңгімелерінде автор қоғамдағы өзекті мәселелерді, адам бойындағы жағымсыз мінез-құлықты, пендешілікті, сатқындықты терең астармен көрсете білген. Әр әңгімені оқи отырып сіз осы заманның бетбейнесін көріп, өзіңізге мол ғибрат алып, ой түйесіз. Әңгіме мәтіні қысқа, бірақ берер ғибраты өте үлкен.

Қадыр Мырза Әли «Ғибратнама» жинағындағы әңгімелерінде белгілі бір тақырыпты көтере отырып, оны соңын қысқа нақыл сөздермен, яғни сентенциялармен түйіндеп отырады. Енді сол шағын әңгімелердегі сентенцияларға тоқталу үшін мәтінге назар аударайық:

Төрткүл дүние

Арқалы Орындық, Кресло, Тақ үшеуі оңашада өзара сырласқандай болды. Әрқайсысы өзінің иесі туралы ешкім білмейтін қызық-қызық әңгіме айтты.

- Менің қожайыным, - деді Арқалы Орындық, - неге екені белгісіз, әбден сабырдан айрылып болды. Біресе оңға, біресе солға қисаяды. Немесе изендейді. Тіптен тыныштық жоқ. Желімдерім сөгіліп, шегелерім босап, қаусап қалатын түрім бар!

- Менің қожайыным да бұрын сондай болған көрінеді. Арқалы Орындықта отырып, Креслоны ойлайтындардың бәрі де сондай мазасыз! Оған таң қалмаңыз!

- Менің қожайыным, - деді бір кезде Тақ әдетінше жан-жағына қайта-қайта қарап алып, - анаған алай дейді, мынаған былай дейді. Бір сөзі бір сөзіне қайшы келеді. Қысқасы өтірікті көп айтады.

- Ол енді адамның өзіне байланысты емес! – деді Тақтың жанында беті жабулы тұрған Баланың Түбегі.

Патшаның тәй-тәй басып жаңа жүре бастаған Мұрагері күніне бір сағат сағат осы сарайда әкесінің жанына келіп ойнайтын. Бұл соның Түбегі.

- Өзіне байланысты болмағыны қалай?!

- Кәдімгідей. Бір кезде Патша да бала болған. Қаншама жыл менің үстімде отырды. Бірде бір өтірік айтқанын естігем жоқ! *Өтірікті айтатын адамның өзі емес, оны айтқызатын отырған орыны!*

Арқалы Орындық – Креслоға, Кресло – Таққа қарады... Тақ не дерін білмей қып-қызыл болып кетті [9, 387].

Осы шағын ғибратты әңгімеде автор Арқалы Орындық, Кресло, Тақ, Баланың Түбегі төртеуін кейіпкер етіп алып, оларды өзара диалогқа түсіреді. (Жазушының жинаққа енген әңгімелердегі кейіпкерлеріне есім беруінің өзі өте ерекше. Бұл әңгімелерден күнделікті тілімізде кездесетін антропонимдерді кездестірмейсіз. Бұл туралы «Қадыр Мырза Әлидің «Ғибратнәме» шығармасындағы кейіпкер есімдердің ерекшеліктері» атты мақаламызда тоқталғанбыз [10].) Кейіпкерлерге өз қожайындарының мінез-құлқын айтқыза отырып, автор бүгінгі қоғамымыздағы мансап қуып, адами болмыстан айрылып, екіжүзділік, өтірік айту сынды жағымсыз қылықты бойларына сіңіріп бара жатқан адамдар бейнесін көрсетеді. Мәтін соңын автор пендешіліктен ада, пәк баланың түбегінің лебізімен былайша түйіндейді: «*Өтірікті айтатын адамның өзі емес, оны айтқызатын отырған орыны!*» Бұл әңгімеге автор бекерден бекер ересек адамдар мен жас сәбилердің қолданатын бұйымдарын алып отырған жоқ. Бұлай алуының мәні, барлық адам дүниеге келгенде пендешіліктен ада, пәк күйінде келеді, ал адами болмысын сақтап қалу әркімнің өзінің қолында деген ұғымға саяды. Бұндай ой автордың өлеңдерінде де кездеседі:

«Адам боп туу анадан

Айуан боп кету өзіңнен».

Адамды өз шығармаларының басты тұлғасы еткен Қадыр Мырза Әли, бұл ғибратты нақыл сөздерімен, барлық адамзатты адами болмысты сақтап қалуға үндейді. Келесі беріліп отырған екі мәтіннің астарынан да автордың бізді адамшылық пен ізгілікке шақыратынын байқаймыз. Қоғамға, бейбіт заманға қауіп-қатер туғызатындар – адамшылықтан жұрдай жандар, яғни адамға ұқсас еместерден, адам болудан қалған жандардан болатынын еске салады. Мәтінге назар аударсақ:

Құбыжық

Бау-бақшаның қақ ортасына ұзын сырық шаншылып, сол сырықтың жоғары жағы тесіліп, көлденең шыбық өткізіліп, оған әбден ескірген көне шапан кигізіп қойған. Шапанның екі жеңіне екі қалбыр ілініп, олардың ішіне қиыршық тастар салынған. Сәл жел тұрса болды: жаман шапанның жеңі желбіреп, қалбырлар тынымсыз қозғала бастайды. Олар қозғалғаннан кейін, олардың ішіндегі қиыршық тастар қарап жата ма?! Қайдағы-жайдағы қорқынышты дыбыстар шығады. Кейде одан құстар түгіл, бала-шағалардың өзі шошиды. Ал ит-құстың аты ит-құс!.. *Дегенмен, хайуанат атаулы адамнан қорықпайды, осындай адамға ұқсас еместерден қорқады!* [9, 408-409].

Айырмашылық

Бір емес, бірнеше жыл бойына хайуанаттар бағында, кейінірек циркте өнер көрсеткен кәрі Маймыл гастрольде жүргенде қашып шығып, өзі туып-өскен ну орманға қайтып оралды. Ол, әрине, құрдан-құр келген жоқ, талай-талай әңгіме ала келді. Соның ең бастысы – адамдар қақында.

- Мен олардың студенттерге оқыған лекцияларын тыңдап көрдім, - дейді кәрі Маймыл. – Өздері айтпасты айтып, істеместі істейді екен. Кейде тіпті төбе шашың тік тұрады! *Олар бізді Адам бола алмай қалғандар деп есептейді. Ал мен оларды Адам болудан қалғандар деп санаймын!..* [9, 392-393].

Мына бір әңгіменің кейіпкері хайуанаттар болғанымен, олардың астарында адам жатқаны баршамызға түсінікті. Мәтінде жазушы Түлкі мен Қарсақты өзара сырластырып, соңында *«Қорқаудың жанында қалғып кету қауіпті!»* деген түйінді ой айтады.

Сіз қалай ұйықтайсыз?

Түлкі мен Қарсақ он-он бес ай жолдас болды. Сол аз ғана уақыт ішінде Қарсақтың бір байқағаны – Түлкінің, ерекше ұйқысы: қалғып жатыр ма, ояу жатыр ма – белгісіз. Бір көзі жұмулы болса, бір көзі міндетті түрде ашық болады.

- Түке! – деді бір орайы келгенде Қарсақ досы. – Сіз осы жалпы ұйықтайсыз ба?!

- Оны неге сұрадың?

- Бір көзіңіз жұмық, бір көзіңіз ашық жатады үнемі.

- А-а-а! Ол – соңғы жылдары тапқан әдетім ғой. Бұрын кәдімгі басқа бауырларым сияқ-

ты екі көзімді де тарс жұмып, камсыз қалғушы едім. Енді сонымнан айрылып қалғандаймын...

- Неге?

- Түрлі жағдайларға байланысты... Қорқау Қасқырмен біраз уақыт қоңсы болуыма тура келген. Жалпы кімнің ұйқысы болмасын... қатар жатқан көршісіне байланысты ғой! *Қорқаудың жанында қалғып кету қауіпті!* [9, 395].

Неліктен қорқаудың жанында қалғып кету қауіпті?! Себебі, қорқау халық танымында жағымсыз мәнге ие. Бұл сөз ауыспалы мағынада адамдардың залымдығы мен озбырлығын білдіреді. Сөзіміз дәлелді болу үшін Қазақ әдеби тілі сөздігіндегі бұл атаудың түсіндірмесін келтірейік: «ҚОРҚАУ з а т. 1. Малға шабатын ит тұқымдас жыртқыш аң. Алғаш ақырып қалған аруана аздан соң өзіне қарсы жүріп келе жатқан жарық жұлдыз тәріздес қызылды-жасылды оттардың дала қ о р қ а у л а р ы – көкжал қасқырлардың көздері екенін білді (С. Досанов, Қыран). 2. а у ы с. Жауыз, залым, озбыр. Сенің еліңнің әйелдері сұмбайы, еркектері нағыз қ о р қ а у, ал сен бәрінен жексұрынсың (Ж. Аймауытов, Шығ.)» [11, 92].

Демек, озбыр, жауыз адамнан жаманшылықтың бәрін күтуге болады. Сондықтан да автор мәтінді «*Қорқаудың жанында қалғып кету қауіпті!*» деген сентенциямен түйіндейді. Бұл сентенцияны контекстен тыс та қолдануымызға әбден болады. Көлемі жағынан ықшам, мәні астарлы.

Жазушының «Уайым мен Үміт» атты ғибратты әңгімесіндегі Уайым мен Үміт атты кейіпкерлер бір-біріне контекстік антоним болып тұр. Үміт – *белгілібір істің, ойдың жүзеге асуына білдірілген сенім, дәме* [12, 60] болса, Уайым – *Адамның жан дүниесіндегі сағыныспен, рухани мұқтаждықты сезінумен байланысты құлазу, қайғыру сезімі; мұң* [13, 644]. Яғни бұл екі кейіпкерлер мінезі бір-біріне қарама-қарсы. Бірі үнемі алда жақсылық болатынына сенсе, екіншісі үнемі сары уайымға салынып, қара аспанды жерге төндіріп отырады.

Контекстік антоним түзіп тұрған Үміт пен Уайымды кейіпкер етіп алу арқылы, автор адам арманының әр кез биік болу керектігін, жақсылыққа сену керектігін үндейді және ол ойын кейіпкер лебізі арқылы, мынадай сентенциямен түйіндейді: «*Ерте ме, кеш пе адам арманына жетпей қоймайды. Тіпті бұл өмірде көрмесе, ол өмірде көреді қызығын!*»

Уайым мен Үміт

- Былай жүрсең – өтірік, былай жүрсең – өсек; былай – жүрсең ауру, былай жүрсең – азап. Қайда барсаң – қорқыттың көрі! Міне тағы да бір күн батып барады. Ертең де күн батады. Бүрсүгіні де күн батады. Көзді ашып жұмғанша ақырғы күнің де батып үлгереді! – деді әппақ ақ шүберектей боп-боз болған Уайым.

- Қойыңызшы! – деді Үміт екі бетінің нұры тамып. – Қайдағы- жайдағыны айтпай! Аспанды алақандай, жерді тебінгідей қыласыз да отырасыз. Күн бүгін батса, ертең шығады. Ертең батса, бүрсүгіні шығады. *Ерте ме, кеш пе адам арманына жетпей қоймайды. Тіпті бұл өмірде көрмесе, ол өмірде көреді қызығын!* [9, 401].

Бұл мәтіннің философиялық түйіні тек жақсылыққа сенуге шақырумен ғана шектелмейді, сонымен бірге бұл сентенцияда біздің діни сеніміміз бойынша адам өмірінің фәни мен бақидан тұратын да еске салады. Яғни, адам бұл өмірде көрмеген қызығын, о дүниеде көретіндігін, өмірдің жалғасатындығын айтады.

Төменде берілген «Биалай мен қолғап» шағын әңгімесінен алар ғибратымыз өте үлкен. Атасы мен немересінің арасындағы әңгімеге құрылған бұл мәтін адамдарды бір-бірімен тату болуға шақырады, бірлікке үндейді. Жазушы Қадыр Мырза Әли бұл ойын мынадай сентенциямен түйіндейді: «*Жақындық бар жерде жылу бар*». Бұл сентенция контекстен тыс қолданылуға да сұранып тұрғандай әсер етеді, себебі «Жақындық бар жерде жылу бар» сентенциясы осы контекстке баулаулы емес, оны күнделікті өміріміздегі басқа да жайттарға байланысты да қолдануымызға болады. Формасы жағынан да өте ықшам, берер мәні өте зор. Мәтінге зер салайық:

Биалай мен қолғап

- Ата, ата! Биалай кисем қолым тоңбайды. Ал қолғап кисем-ақ болды тоңа бастайды. Неге олай?!

- Биалайдың ішінде төрт саусағың біріне бірі жақын тұрып жылу береді. Ал қолғапта әр саусақ өз алдына дара қалады. Жалғыздың аты жалғыз. Біраздан кейін тоңа бастайтыны сол! *Жақындық бар жерде жылу бар* [9, 424].

Алдыңғы мәтінде атасының немересіне айтқан өсиеті берілсе, мына мәтінде әжесінің немересіне айтқан ақылы арқылы, барлық оқырманды еңбекқорлыққа, еңбексүйгіштікке үндейді. Әжесі немересіне «*Еңбекті қуаныш деп*

түсінетін адам ешқашан қартаймайды» деп үлкен өсиет айтады.

Ұршық

Әжеміз қартайды. Бірақ соның өзінде қол қусырып қарап отыра алмайды. Ауылдағы ағайындарға келім-кегім адамдардан сәлем жолдап, түйенің шудасын, ешкінің түбітін алдырып тұрады. Күн көзі ашық, жайма-шуақ күндері немерелерін жанына жинап алып, түбітті қылшығынан тазартады, жүн түтеді.

Қолдың майы, шүйкенің шуашы сіңіп, әбден күстенген көне ұршықты суретші келіні қырнап-қырнап, сырлап-сырлап, содан кейін үстінен лак жүргізген. Енді көрсең, көздің жауын алады. Қысқа көйлекті, ұзын сирақты немере қызы сияқты өзінің. Немере демекші...

- Қара! Қара! – деді үш-төрт жасар немере қызы. – Аумаған балерина! Бәшпайының ұшында тұрып шыр айналады. Билеп жүр!

- Жо-оқ! Билеп жүрген жоқ! Жіп иіріп жатыр – деп түзетті одан сәл ересектеу немересі.

- Екеуіңіздікі де дұрыс, - деді Әжесі. – Дәлірек айтар болсақ, билеп жүріп шаруасын тындыруда. Шын көңілмен, шын ықыласпен істеген жұмыс қана сапалы болады. *Еңбекті қуаныш деп түсінетін адам ешқашан қартаймайды.* Біреуден бірдеңе үйрену керек болса, алдымен осы Ұршықтан үйренер едім! [9, 438-439].

Келесі талдауға беріп отырған «Тығын мен Спирт» атты әңгімесінде жазушы мансапты көтере алмай, мастанатын жандар образын Спирт атты кейіпкердің бойына сыйғызады. Қадыр Мырза Әли «Ғибратнама» жинағына енген барлық әңгімесіне кейіпкер есімдерін жіті сараптап алған. Көркем мәтіндегі поэтонимдер автордың ойының жеткізілуіне, таңдаған жанрының толық ашылуына қызмет етеді. Сондықтан да шығармадағы поэтонимдер тегінен-тегін қойылмайды. Көркем мәтінде кездейсоқ кейіпкер есімдерінің болуы мүмкін емес. Бұл әңгімелерде оқырман кейіпкердің атын естіп-ақ оның образын көз алдына елестете алады. Спирт сұйықтығы тығынсыз қасиетін жояды. Оның тығынсыз күні жоқ. Тығынсыз тұрса ұшып, жоқ болатыны белгілі. Бұл атаумен ұшқалақ, ессіз, желөкпе адамның бейнесін беруге болады. Автор спирттің осындай қасиетін мәтінде шебер пайдалана алған:

Тығын мен Спирт

Сәл аузы ашылса болды Спирт:

- Тығын барып тұрған диктатор! Аузыңды аштырмайды! Өмір бақи бізді тұншықтырумен келеді! – деп әлемге жар салады.

Туысқандары мен жанашыр жолдастары бірақ ақыл айтып көріп еді, Спирт ештеңе түсінбеді. Түсінгісі де келмеді. Тығыны сәл алынса болды:

- Ағайындар! Азаматтар! Бізге көмектесіңдер! Құтқарыңдар Мына Тығыннан! Ол барып тұрған тұншықтырғыш! – деп байбалам салуын тоқтатпайды.

Спирттің бұл дауынан ең алдымен Тығынның өзі жалықты. Завод басшыларына барып, басқа жұмысқа ауыспақ болып еді, босатпады. Содан кейін амалы таусылған Тығын үн жоқ, түн жоқ өзіне тапсырылған даукес Спирттің аузын ашық тастап, тайып тұрды. Оны ешкім байқамады. Шкафтың ішінде, басқа шишалардың тасасында көзге көрінбей тұрған Спирт, Тығыннан құтылып, біраз желікті. Күнімен лепірді, түнімен лепірді. Не ойласа, соны айтты. Тиіспейтіндерге тиісті... Ақыры бір-екі аптаның ішінде ұшып-ұшып, ауаға сіңіп тынды. Не өзі, не сөзі қалмады.

Еркіндікті естілер ғана көтереді. Спирт сияқты желөкпе немелер бостандықтың қадірін қайдан білсін?! [9, 436].

Мәтіндегі «Еркіндікті естілер ғана көтереді» сентенциясы халқымыздың «Семіздікті қой ғана көтереді» деген мақалымен үндес келеді. Демек, бұл сентенцияның әртүрлі ситуацияда жеке қолданыла алу мүмкіндігі үлкен. Бұл тек уақыттың еншісіндегі жайт.

Қадыр Мырза Әли прозасында кездесетін сентенцияларды талдай келе түсінгеніміз, әр мәтінін (мейлі поэзия не проза болсын) осындай нақыл сөздермен, яғни сентенциялармен түйіндеу, бұл – ұлы қаламгердің өзіндік өрнегі, қайталанбас шеберлігі. Қадыр Мырза Әли бағасын өз заманында алған ақын, жазушы. «Философиялық түйішіл» ақын тек поэзиясында ғана философиялық ойлар айтып, халқын ізгілікке шақырған жоқ, сонымен бірге, прозасында да халқына дәл осындай керемет түйінді нақыл сөздер қалдырды. Қадыр афоризмдері өз алдына бір төбе болса, оның контекстегі сентенциялары да афоризмдеріндей жеке-дара қолданылуға сұранып тұрған кесек түйіндер.

Әдебиеттер

- 1 Ермекова Ж.Б. Мағжан Жұмабаевтың тілдік тұлғасы. Филол.ғыл.канд. ... дис. – Алматы, 2010. – 140 б.
- 2 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 352 б.
- 3 Алматы ақшамы газеті. – 2008-2010 жж. аралығы
- 4 Бұралқыұлы М. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мектеп, 2008. – 680 б.
- 5 Большой лингвистический словарь / В.Д. Стариченок. – Ростов н /Д: Феникс, 2008. – 811 с. (Словари.)
- 6 ru.wikipedia.org/wiki/Сентанция
- 7 Әділова А.С. «Сентенцияның тілдік табиғаты және стильдік қызметі» (Қадыр Мырза Әли шығармалары негізінде) Филология ғылымдарының канд. диссерт. – Қарағанды, 1998. – 115 б.
- 8 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – 4 том / Құраст. Н. Әшімбаева, С. Ақаев, Қ. Рысбергенова және т.б. – Алматы: Арыс, 2007. – 752 б.
- 9 Қадыр Мырза Әли. Таңдамалы туындылардың көп томдығы. – Алматы: Қазығұрт, 2001.
- 10 «Қазіргі тіл білімінің басымдықтары мен түркі әлемі» халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Арыс, 2013. – Б. 159-162.
- 11 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – 10 том / Құраст. М. Малбақов, Н. Оңғарбаева, А. Үдербаев және т.б. – Алматы: Арыс, 2009. – 752 б.
- 12 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – 10 том / Құраст. А. Жаңабекова, Т. Жанұзақов, Б. Әбілқасымов және т.б. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 824 б.
- 13 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – 10 том / Құраст. М. Малбақов, Қ. Есенова, Б. Хинаят және т.б. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – 800 б.

References

- 1 Ermekova Zh.B. Maғzhan Zhұmabaevtyñ tildik tұлғasy. Filol.ғыл.kand. ... dis. – Almaty, 2010. – 140 b.
- 2 Qabdolov Z. Sөz өneri. – Almaty: «Qazaq universiteti», 1992. – 352 b.
- 3 Almaty aқshamy gazeti. – 2008-2010 zhzh. aralyғy
- 4 Bұralқыұly M. Qazaq tiliniñ tўsindirme sөzdigi. – Almaty: Mektep, 2008. – 680 b.
- 5 Bol'shoy lingvisticheskiy slovar' / V.D. Starichenok. – Rostov n /D: Feniks, 2008. – 811 s. (Slovary.)
- 6 ru.wikipedia.org/wiki/Sentantsiya
- 7 Әdilova A.S. «Sententsiyanuñ tildik tabiғaty zhөne stil'dik қызmeti» (Qadyr Myrza Әli shyғarmalary negizinde) Filologiya ғylymdarynuñ kand. dissert. – Qaraғandy, 1998. – 115 b.
- 8 Qazaq әdebi tiliniñ sөzdigi. On bes tomдық. – 4 tom / Qұrast. N. Әshimbaeva, S. Aқаev, Q. Rysbergenova zhөne t.b. – Almaty: Arys, 2007. – 752 b.
- 9 Qadyr Myrza Әli. Taңdamaly tuyndylardyñ көp tomdyғy. – Almaty: Qazyғұrt, 2001.
- 10 «Qazirgi til biliminiñ basymдықtary men tўrki әlemi» halyқaralyқ ғylymi-teoriyalық konferentsiya materialdary. – Almaty: Arys, 2013. – B. 159-162.
- 11 Qazaq әdebi tiliniñ sөzdigi. On bes tomдық. – 10 tom / Qұrast. M. Malbaқov, N. Oңғarbaeva, A. Yderbaev zhөne t.b. – Almaty: Arys, 2009. – 752 b.
- 12 Qazaq әdebi tiliniñ sөzdigi. On bes tomдық. – 10 tom / Qұrast. A. Zhañabekova, T. Zhanұзақov, B. Әbilqasymov zhөne t.b. – Almaty: Qazaq entsiklopediyasy, 2011. – 824 b.
- 13 Qazaq әdebi tiliniñ sөzdigi. On bes tomдық. – 10 tom / Qұrast. M. Malbaқov, Q. Esenova, B. Hinayat zhөne t.b. – Almaty: Qazaq entsiklopediyasy, 2011. – 800 b.